

Ս. Ս. ԿՄՈՅԱՆ

ՄԱՂԱՐԻԱՆ 13—18-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՏԱՂԵԳՈՒՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

«Մաղարիան Հայաստանում հնագույն ժամանակներից մինչև սովետական դարաշրջանը» մեր հատուկ աշխատության մեջ ցույց ենք տվել, որ դեռ մեր թվականությունից շատ դարեր առաջ Հայաստանի հարթավայրերի բնակչության մեջ տարածված է եղել մաղարիա հիվանդությունը։ Այդ մասին ամենահին վկայությունները պահպանվել են Հայկական ՍՍՐ Մինիստրների Սովետին կից Պետական Մատենադարանի բժշկական և բժշկության հետ առնչություն չունեցող միջնադարյան բազմաթիվ ձեռագիր հուշարձաններում առկա «Կասն աղօթք ջերմի», «Գիր ջերման և դողի», կամ «Կասն աղօթք տենդի» և այլ խորագիր կրող հնագույն հմայակները կամ հմայիլները։

Տենդային հիվանդությունների մասին հիշում են 5-րդ դարի պատմիչներ՝ Մովսես Խորենացին («Պատմություն Հայոց», գիրք 2-րդ, գլ. 6), Եղիշեն («Կասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», հինգերորդ հղանակ), այնուհետև 10-րդ դարում Գրիգոր Նարեկացին («Մատենան ողբերգութեան», բան իր., խ.), 11-րդ դարում Գրիգոր Մաղիստրոսն իր Թղթերում։ Վերջապես, մաղարիային հիվանդությունների առաջացման, կլինիկայի և բուժման հարցերի ուսումնասիրությանն ընդարձակ էջեր են նվիրել 12-րդ դարում «Մեծ բժշկապետ» Մխիթար Հերացին («Ջերմանց մխիթարություն»), 15-րդ դարում Ամիրդովլաթը և ուրիշ շատ միջնադարյան հայ բժիշկներ։

Հատկապես 19-րդ դարի առաջին կեսից՝ Գլինկայի, Տորոպովի, Շոպենի, Զելինսկու և այլ ուսումնասիրողների աշխատություններում մենք համաճարակագիտական արժեքավոր տվյալներ

ենք գտնում Արարատյան հարթավայրում շատ տարածված տենդային հիվանդությունների մասին:

Այսպիսով, այդ հիվանդությունը շարունակ զբաղեցրել և հետաքրքրել է շատ շատերին: Եվ այդ հասկանալի է, որովհետև դրեր շարունակ մալարիան, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ սուր վարակիչ հիվանդություններ կլանել են մարդկային անթիվ զոհեր, տնտեսական անասելի ավերումներ պատճառելով մեր երկրին:

Որ մալարիան, իսկապես, մեր երկրի հարթավայրերի բնակչության համար եղել է մշտական և հարատև մի աղետ, դա երևում է նրանից, որ այդ հիվանդությունը հաճախ հիշատակվել է նույնիսկ 13—18-րդ դարերի գեղարվեստական գրականության մեջ: Օրինակները շատ են, սակայն բավականանա՞նք մի երկուսը՝ վկայակոչելով:

14-րդ դարի հուշակավոր տաղերգու Հովհաննես Թլկուրանցին իր «Տաղ սիրո» բանաստեղծության մեջ՝ գովաբանելով իր սիրած կնոջ գեղեցկությունը, նմանեցնում է նրան դարնանային արևի, աշնանային լուսնու հետ, և ապա շարունակում՝

«... Տեսդ բժիշկ է հիւանդին,
Առողջութիւն է ջերմնոտին.
Աչքերդ ծով է ծարավածին,
Ծոցդ է դրախտ անմահութեան,
'Ի յետ դարձնէ խլած հոգին,
Ո՛չ մեռանէ, ո՛չ ծերանայ,
Ո՛չ երեսվին դառնայ դեղին...»¹

Ինչպես տեսնում ենք, սույն բանաստեղծության մեջ, որպես գեղարվեստական համեմատություն ո՛չ միայն հանդես է դալիս ջերմնոտին առողջություն պարգևող բժիշկը, այլև բանաստեղծի և նրա ընթերցողների միջավայրում չափազանց տարածված մալարիան իր բնորոշ կողմերով: Նախ՝

Տեսդ բժիշկ է հիվանդին,
Առողջութիւն է ջերմնոտին»,

ասելով հեղինակը նպատակ է ունեցել պատկերացնելու տարիներ շարունակ տառապող մալարիկին, նրա մարմնում առաջացած

¹ Հայկական ՍՍՌ Միջնադարների Սովետին կից Մատենադարանի ձեռագիր № 7712, էջ 36—37:

յութահատուկ կլինիկական խոր փոփոխությունները, ինչպես մեր օրերումն է ընդունված ասել՝ մետամալարիային երևույթներ, որոնք տառապանք են պատճառել հիվանդ ջերմնոտին և եղել են դժվար բուժելի կամ բուժորոշին անբուժելի։ Մեր այս դատողության օգտին են խոսում նաև բանաստեղծության վերջին տողերը, որի համեմատ մահամեծ ջերմնոտն առողջանում, վերականգնանում և աղատվում է իրեն ծերացնող, դժգույն-դեղնավուն հիվանդադին դեմքի արտահայտությունից։

Հետաքրքրական եղանակով է օգտագործում մալարիային հիվանդությունը, որպես համեմատություն, մի անհայտ տաղերգու (Պետ. Մատենադարանի ձեռ., № 7709, էջ 124 բ)։

Նախքան հիշածս ստեղծագործության վկայակոչելը ու նրա մեկնությունը, ավելորդ չի լինի հիշեցնել, որ 11—14-րդ դարերում հայ հասարակական կյանքի մեջ սաստկացել էր դասակարգային շերտավորումը, որը սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման հետևանք էր։ Հենց այս ժամանակաշրջանում գեղարվեստական դրականության մեջ մենք հանդիպում ենք հայ խոշորագույն բանաստեղծ Յուրիկին, որն իր «Գանգատ» խորագիրը կրող ծավալուն քերթվածի մեջ բողոքում է սոցիալական անհավասարության և տիրող անարդարության դեմ։

«Մէկն ի պապանց պարոնորդի,

Մէկն ի հարանց մուրող լինի,

Մէկին հազար ձի ու ջորի,

Մէկին ոչ ու մի, ոչ մաքի...»։

Այս քառյակը ցույց է տալիս, որ երկրի սոցիալ-տնտեսական փոխհարաբերություններն ազդում և փոխում են գրականության ընթացիկը։ Բացարձակ սոցիալական մոտիվների հետ մեկտեղ գրականության մեջ հանդես են գալիս մարդու բարոյականության ու խղճի, այս կյանքի և ետ մահվան կյանքի վերաբերյալ «ընդհանուր», ըստ էության, տիրող դասակարգերի շահերի դեմ ուղղած մոտիվներ։

Մեզ հետաքրքրող անհայտ բանաստեղծը ցանկանում է արտահայտել այն միտքը, որ հոգին ահեղ դատաստանի օրը պատասխանատու է մարմնի դորժած «հանցանքների» համար, այն «հանցանքների», որոնց ձգտում է մարմինն այս կյանքում, հակադրվելով կասկածի տակ առնված հոգուն, ճկեղեցու ու շահագործող դասակարգի կողմից խոստացված ետ-մահվան կյանքին։ Բա-

նաստեղծն այս միտքը պատկերավորում է կյանքից՝ Հայաստանի հարթավայրի պայմաններից վերցրած մի համեմատությամբ՝
«Հոգին ի մարմնոյն ձեռին,
Կու դողայ զերտ ջերմնոտի»:

Պարզ է, որ բանաստեղծի ստեղծած գեղարվեստական մտապատկերի հիմքը տվյալ միջավայրում հարատև գոյություն ունեցող, մալարիայի կլինիկական յուրահատուկ արտահայտությունը բնորոշող դողի տանջալից ֆազան է:

Մալարիան տեղ է գտել նաև 13-րդ դարի հայ ականավոր առակագիր ու քարոզիչ Վարդան Այգեկցու առակների մեջ:

«Ջերմոտ մի էր բազում արեայ. և խրատեցին զնայ,
«Թէ՛ զնայ ի դուռն քաղաքին. և առաջին մարդն, զոր

տեսանես, ասայ առ նայ, թէ՛ քոյդ ինձ և իմս քէզ:

Եւ ահայ գար ուրուկն մի, շարուն երթար ի

յանձնէ՛ նորա. և նայ դողաց յահէն և ասաց՝

«Ո՛վ եղբայր, քոյդ քեզ և իմս ինձ»:¹

Նախ, պետք է ասել, որ միջին դարերում «ջերմոտ» կամ «ջերմնոտ» տերմիններն ամենուրեք դրոժ են ածել, որպես սինոնիմ, դժվար բուժելի կամ անբուժելի տենդով տառապող այն հիվանդների նկատմամբ, որոնց մոտ երկար տարիների ընթացքում մալարիայի ինֆեկցիայի պարբերաբար ախտահարման հետևանքով առաջացել են մալարիային յուրահատուկ պաթոլոգիական խոր փոփոխություններ:

Այստեղ հետաքրքրականն այն է, որ առակագիրը՝ ջերմնոտությունը համարելով ծանր տառապանք, հակադրում է ուրուկ ցավի հետ² և խորհուրդ է տալիս ջերմնոտին ուրուկավորի համաձայնության դեպքում՝ նրա հետ փոխելու իր տառապանքը: Սակայն ջերմնոտը տեսնելով ուրուկավոր մարդու տառապանքի շահիը, սարսափում ու բացականչում է. «Ով եղբայր, քոնդ թող քեզ մնա, իմս՝ ինձ»:

Մեր նյութի կապակցությամբ մեծ հետաքրքրություն է ներ-

¹ Ն. Յա. Մառ.—«Ժողովածույք առակաց Վարդանայ», Պետերբուրգ, 1894 թ., 2-րդ մաս, էջ 103:

² Հարկ ենք համարում, ի միջի այլոց, հիշելու, որ ուրուկ հիվանդությամբ տառապողին միջին դարերում կոչում էին բորոտ, քերես նկատի են ունեցել սիֆիլիսը, հաճախ շփոթելով մեկը մյուսի հետ:

կայացնում նաև 17-րդ դարի վերջերին և 18-րդ դարի սկզբներին ապրած Հովնաթան Նաղաշի մի բանաստեղծությունը, որ նվիրված է Երևան քաղաքին:

Բանաստեղծը՝ նկարագրելով Երևանը որպես աշխույժ առևտրական կենտրոն և խոսելով երևանցիների յուրահատուկ գծերի մասին, չի մոռանում ընդգծելու նաև այն հանգամանքը, որ մեր այժմյան մայրաքաղաքը լի է եղել ամեն տեսակի միջատներով, առաջին հերթին մոծակներով, ճանճերով, բողոճներով և այլն:

«... Ես էլ Երևան շատ կացայ,
Նոցա հասիաթն իմացա,
Հաղար բան ապսպարիս նոցա,
Կասիս՝ ուր է թէ մոռացա.
Ուլէն ելնին ամենն քոչ,
Լի է մոծակ, մշիկ բողոչ,
Ալիշվերիշն է խիստ փոշ,
Դալոյ նամարդ առնելոյ խոշ,
Նաղաշն Երևան շատ կացավ,
Ջիկարն այրեց հիւանդացաւ:»¹

Սույն բանաստեղծության մեջ ուշադրավ են այն տողերը, որտեղ Հովնաթան Նաղաշը երևանցիներին մոռացկոտ է անվանում: Իվում է մեզ, որ հեղինակը՝ բժիշկ լինելով հանդերձ, շփվելով տեղացիների հետ և ունենալով լավ դիտողություն, կարողացել է նշել մալարիայով երկար տարիներ տառապող մարդկանց որոշ չափով բնորոշ գծերից մեկը — մոռացկոտությունը:

Ուշադրավ է նաև բանաստեղծի հայտնած այն տեղեկությունը, որ երևանցիները մոծակների ու այլ միջատների տաժանելի հալածանքներից փրկվելու համար՝ ամառը բարձրացել են մերձակա լեռները՝ քոչվորների մոտ ամառանոց:

Մեզ հետաքրքրող նյութի տեսակետից առանձնակի արժեք է ներկայացնում 18-րդ դարի բանաստեղծ Աղբար Աղամի բանաստեղծություններից մեկը, որը կրում է «Աղբար Հադամ՝ Մուխամմադ» վերնագիրը և պահպանվել է Մատենադարանի № 3751 ձեռագրում: Բանաստեղծությունն ամբողջապես նվիրված է Երևանում մալարիայով հիվանդ մարդկանց և այդ հիվանդության թողած

¹ Ձեռ. № 1052/3263 «Գովասանութլւն Երևանա քաղաքին» ոտանավորից մի հատված:

հետևանքների նկարագրությանը, այդ իսկ պատճառով ստորև մեջ
ենք բերում բնագիրն ամբողջությամբ:

«Է՛յ հազարաթ էսօր փիս ա հալըս իմ,
էրոցը հարցնում այ անվալըս իմ,
Կրակի պէս էրվում այ ջամալըս իմ,
Դողը կտրել այ է՛ն դամաղալըս իմ:
Առաւօտէն առողջ եկայ բազարը,
Տեսայ, վրենս ցաւ թէքէց նազարը,
Պըտըտվեց, պըտըտվեց գցեց գիւզարը,
Ջանս առաւ դողերոցկի աղարը,
Կորցրեցի խելքըս ու քնմալըս իմ:
Դողէրոցկը իրարու հետ թայ արի,
Երկուսին էլ ջանումըս լաւ սաղ արի,
Ձևչով կտրեցի անդաշեւ զայ արի,
Համ ջանս գնաց, համ բադամալըս իմ:
Մի հենց բան չի, որ ուրիշներին ծախէս,
Ամեն տարի լաւ ճանաչել այ եախեսս,
Էս թավուր քանից լաւ այ իղբալըս իմ:
Ձիմ գիտում՝ թարիֆն անեմ էստոնց որին,
Իսկի քեաֆուրը չի ըլնի մեր օրին,
Դողն ինձ բռնեց, էրոցկը՝ Գրիգորին:
Ամեն տեղից կըտրվեց թահալըս իմ:
Ինչ ֆանդերով դողն եկավ ջանըս առաւ,
Ինչքան դեղ ու գիր արինք, ետ չի դառաւ,
Ես ջահել ի, շինեց հալևոր, պառաւ,
Ջահել տեսնելիս՝ գալիս էր լալըս իմ:
Առաւետնից մարդը ըլնում այ լաւի պէս,
Մի օրվա միջին կտրեց մանգալըս իմ:
Իրիկնապահին կաշումայ դաւի պէս,
Ես չեմ կարում, թէ նստեմ դուքանումս,
Հադամն ասեց՝ հաստարի նմ ջանումըս,
Բա ո՛նց կըլնի ախըր ու անվալըս իմ»:¹

Ինչպես պարզվում է, սույն բանաստեղծությունը ամբողջապես
նվիրված է մալարիային և ներկայացնում է այդ հիվանդությունը
մի քանի կողմերով:

¹ Ձեռագիր № 3751, էջ 1—2:

Բանաստեղծութեան մեջ նկարագրված է մի առողջ մարդ, որի մոտ անսպասելիորեն սկսվում է մալարիայի կլինիկական կարևորագույն փուլերից՝ «դող և էրոցքի» տանջալից ֆազան, որին հաջորդում է մարմնի սաստիկ ալոոցք— «կրակի պէս էրվում այլ»։ Հիվանդը կորցնում է առողջ դատելու ունակությունը, ուժը և ամեն ինչ հասկանալու ընդունակությունն ու արժանապատվությունը՝ «կորցրեցի խելքս ու քեամալըս իմ»,— գրում է նա։ Այնուհետև իրար հաջորդող մալարիայի նոպաները այն աստիճան ուժաղքիկ ու հյուծել են հիվանդին, որ նա երկար ժամանակ պառկած մնալով անկողնում, չի կարողանում աշխատանքի դուրս գալ, որի հետևանքով և քայքայվում է նրա տնտեսությունը, և նա աղքատանում է։

Ռեալիստ բանաստեղծը գրում է. «Համ ջանս գնաց, համ բաղամալըս իմ»։ Բժշկության հետ ոչ մի առնչություն չունենալով հանդերձ՝ այնուամենայնիվ հեղինակը միանգամայն ճիշտ է վերագրել մալարիային իր վաղաժամ ծնրությունը և որ այդ հիվանդությունը կարող է բոլորովին երիտասարդ մարդկանց ալլանդակել, կերպարանափոխել ու դարձնել ծերունադեմ։

«Նա ջահել ի, շինեց հալևոր պառա,
Ջահել տեսնելիս՝ գալիս է լալըս իմ»։

Այս բանաստեղծության մեջ, ճիշտ է, հեղինակը նկարագրում է ինքն իրեն և իր ծանոթներից մեկին՝ մալարիայով տառապող Կրիզորին, որն այդ օրերին մեռել է։ Իրականում խոսքը վերաբերում է Նրևան քաղաքի ազգաբնակչության, որի ղեկի մասը տառապում էր մալարիայից։ Ամենատարածված, դաժան և հարատև այդ ցավն այնքան սարսափելի է եղել ժամանակակիցների համար, որ հեղինակն անգամ իր թշնամուն չի ցանկացել այդպիսի դրության մեջ, այսինքն՝ մալարիայով հիվանդ տեսնել «Խսկի քյաֆուրը չի ըլնի մեր օրին»,— գրում է նա։ Մալարիայից ազատվելու համար բազմաթիվ միջոցների դիմելուց հետո՝ երբ ոչ մի փրկություն չի գտնում իրեն ծերացնող «հալևոր» դարձնող «դողերոցքից», հեղինակն ահաբեկված և հուսահատ բացականչում է՝ «Բա ո՞նց կըլնի սխըր ու ահվալըս իմ»։

Այնուհետև 18-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ հուշակավոր բանաստեղծ՝ աշուղ Սալաթ-Նովան «Ամեն սազի մեջըն գոված» իր Կրիզի մեջ, գովաբանելով իր սիրած երաժշտական գործիքը, գրում է.

«... Շատ տխուր սիրտ կու խնդացնես, կու կըտրիս
հիվանդի դողըն.
Յիփ քաղցըր ձայնըտ վիր կոնիս, բաց կուվի
հիդըտ խաղողն»¹

Բոլորովին պատահական չպետք է համարել Սայաթ-Նովայի սուլյն վկայությունը և ոչ էլ բանաստեղծի երևակայության արդյունքը այն, որ նա իր սիրած երաժշտական նվագը համարում է հիվանդի դողը կտրելու միջոց:

Այս կապակցությամբ պետք է ասենք, որ հնագույն ժամանակներից սկսած՝ ինչպես բոլոր ժողովուրդների, այնպես էլ հայերի մոտ զանազան հիվանդություններ բուժել են նաև երաժշտության միջոցով: Այդ առթիվ միջնադարյան հայ բժիշկների քննության առածս աշխատություններում պահպանվել են միայն անուղղակի տվյալներ՝ ինչպես օրինակ՝ Մխիթար Հերացին գրում է՝ «Որ ի սիրտ է ելել՝ անուշացո և հանդարտացո, և որ տրտմել է՝ սրբտահնշտացո և ուրախացո...»² Այստեղ կարելի է մտածել, ինչպես երաժշտությանը, այնպես էլ բժշկի՝ հիվանդին ուղղված անմիջական հոգեպես ներգործող, հանգստացնող խոսքի մասին: Նույն կարգի տեղեկությունների մեծք հանդիպում ենք Ամիրդովլաթի և այլ միջնադարյան հայ հեղինակների աշխատություններում:

Այս առնակետը բավականաչափ մանրամասն զարգացնում է «Վասն գուսանական արուեստից» խորագիրը կրող գրական հուշարձանի հեղինակը: Սա նկատարում է փողի, քնարի, հոռոպի, զանկի, բարբոտի և այլ երաժշտական գործիքների կատարած զանազան նվագածության քարերար ներգործությունը տարբեր հիվանդությունների, ներառյալ մալարիայի դեպքում: Նա գրում է.

«Զիլն զքնութիւն հրոյ ունի, որ է տաք և չոր, երկու լարն զոր տութայ ասեն նման սաֆրային է: Իրրորդ լարն՝ Սէթայն նման սավտային է: Չորրորդ լարն կոչի պամ, այն պղղամին է, պղղամին արեան հակառակ է... Եթէ ոք յարենէ հիւանդ է՝ մերկ նստեալ երգեն զպամն ի պարապուտին, որ օգտէ և հանգուցանէ զմարմինն: Եւ թէ հիւանդութիւնն ի պղղամին է՝ զզիլն երգէն, որ տաք ու չոր է և պղղամին հակառակ: Եթէ սաֆրայն շատացել լինի առ մարդն չէ պարտ զզիլն երգել, զի տաք և չոր և հրածին է, և սաֆրայն այլ

¹ Սայաթ-Նովա—«Նաղերի ժողովածու», Երևան, 1915 թ., էջ 1:

² Մխիթար Հերացի—«Զերմանց մխիթարութիւն», 1832 թ., էջ 16:

նոյն է, այլ զպամն երդիլ պիտի, որ հով է գեճ և յաղթող սափրա-
յին...»²

Ամբողջական տեքստը, ինչպես և նրա պատմա-բժշկագիտա-
կան վերլուծությունը տալիս ենք «Մալարիան Հայաստանում հնա-
գույն ժամանակներից մինչև սովետական դարաշրջանը» մեր ան-
տիպ աշխատության մեջ:

Ամփոփելով մեր մտքերը՝ պետք է ասենք, որ հատկապես մա-
լարիայի վերաբերյալ մեզ ժառանգություն է մնացել բավականա-
շափ հարուստ և տարբեր բնույթի գրականություն:

Սույն հանգամանքը մեզ բերում է այն անտարակուսելի հա-
մոզմանը, որ մալարիան մեր երկրի հարթավայրերի բնակչության
համար եղել է մշտական և հարատև ցավ:

Ժողովրդական շարիք հանդիսացող մալարիան, ինչպես և
մյուս սուր համաճարակային հիվանդությունները, դարձր շարունակ
քայքայել են մեր ժողովրդի տնտեսությունը, հյուժեհ են նրան ֆի-
զիկապես: Միայն սոցիալիստական հասարակության ժամանակա-
շրջանում, բուլճերիկյան պարտիայի և սովետական պետության
օրոք ծավալվեցին պլանային, լուրջ և հետևողական հակամալա-
րիային կոմպլեքսային աշխատանքներ սովետական ժողովրդին
այդ պատուհասից վերջնականապես ազատելու համար:

А. С. КЦОЯН

МАЛЯРИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ АРМЯНСКИХ ПОЭТОВ XIII—XVIII вв.

Дошедшие до нас на армянском языке различные старин-
ные литературные источники свидетельствуют о большом рас-
пространении малярии в прошлом среди населения армянских
низовьев. О громадном вреде, причиняемом малярией насе-
лению Армении, свидетельствует, между прочим и художествен-
ная литература XIII—XVIII вв., в частности, поэзия, в которой
приводится немало данных о малярии и ее жертвах.

Из писателей армянского средневековья такие сведения

² Ձեռագիր № 4618, էջ 56 բ:

мы встречаем у Иоанеса Тлкуранци, Вардана Айгекци, Мкртыча Нагаша, Иовнатана Нагаша, Саят-Новы и т. д.

Поэтами армянского средневековья использованы для создания художественных образов, метафор, сравнений и т. д. данные, относящиеся к видимым клиническим проявлениям малярии, огромному вреду, причиняемому этой болезнью здоровью людей и вредным влиянием ее на материальное благополучие населения.

Поэт XIV в. Иоанес Тлкуранци в своем стихотворении «Песня любви», восхваляя красоту любимой женщины, приводит красивые поэтические метафоры о том влиянии, которое может оказать ее вид на больных, страдальцев—маляриков.

В поэтическом своем вдохновении автор говорит о ее красоте, которая способна вылечить преждевременно состарившегося от малярии и избавить его от приступов малярии.

Весьма интересно стихотворение поэта, жившего в конце XVII и в начале XVIII вв., Иовнатана Нагаша. Поэт, описывая город Ереван, как оживленный торговый центр, отмечает, что в городе этом он встречал обилие разных насекомых, особенно комаров, москитов, мух и т. д.; поэтому в жаркие месяцы население принуждено было выезжать в горные районы к кочевникам. Автор говорит, между прочим, о плохой памяти ереванцев, что, видимо, он считал характерным свойством больных, годами страдавших малярией.

Любопытным является стихотворное произведение поэта XVIII в. Азбар Адама, озаглавленное «Мухаммаз» (т. е., пятистишие).¹ Оно посвящено переживаниям и страданиям маляриков, живущих в Ереване, а также описанию некоторых последствий этой изнурительной болезни. Автор подробно описывает внезапное наступление малярийного приступа у одного здорового человека, занятого обычной работой. С достаточной ясностью описывается начало и течение малярийного приступа, период озноба, за которым следует высокая температура («пылает словно огонь тело больного»), в результате чего больной теряет свою физическую силу, разум и сознание его помрачаются, как и способность здорового мышления («поте-

¹ Рукопись Матенадарана № 3751, стр. 1—2.

рял я рассудок и достоинство свое» — жалуется больной). Приступы, следующие за первой вспышкой болезни, продолжает поэт, так обессилили и истощили больного, что он долгое время оставался в постели, не будучи в состоянии выйти на работу. В результате всего этого развалилось хозяйство больного, что привело его к крайней материальной нужде.

Поэт говорит, что больной в результате своей болезни преждевременно состарился:

«Был я молод, в старика (болезнь) обратила меня,
При виде молодых, слезы льются у меня».

Эта распространенная и грозная болезнь наводила столь большой ужас на людей, что, по словам поэта, он не пожелал бы, чтобы болезнь эта поразила даже его врага.

После долгого лечения, когда у поэта, который сам страдал малярией, иссякли все средства для борьбы с этой болезнью, он, потеряв всякую надежду на спасение, горестно вопрошает:

«Какой же исход предстоит мне?»

Большинство прочих поэтических произведений с теми или другими вариациями повторяют слова и взгляды приведенных авторов о малярии и том зле, каковым эта болезнь являлась для средневековых армян.